

‘משהו חדש לגמרי’

התפתחותו של רעיון החינוך הדתי לבנות
בעת החדשה

רחל מנקין

לזכרה של נאוה אפלבוים ז"ל

חינוך יהודי דתי של נערות במסגרות פורמליות הוא כידוע תופעה היסטורית מודרנית שגילה פחות ממאה שנה. עוד קודם לכן היו אמנם בנות שהלכו ל"חדר" יחד עם אחיהם, וידוע לנו אף על "חדרים" לבנות, אך "חדרים" אלו אף פעם לא הפכו לנורמה המקובלת על הכול.¹ במאמר הזה אני מבקשת לבדוק כיצד התגבשה ההכרה בנחיצות חינוך דתי מסודר לנערות יהודיות, ומי היו האנשים שקראו להקמת מסגרות חינוכיות עבורן. שאלה כזאת מן הראוי לה שתישאל על כל אחת מן התפוצות שיהודים התגוררו בהן, אך בעמודים שלהלן היא תידון בנוגע לגליציה בלבד, המקום שבו הוקם לראשונה בית ספר "בית יעקב".

גליציה הייתה במקורה טריטוריה פולנית, אך בשנת 1772, כשפולין חדלה מלהתקיים כמדינה עצמאית, היא צורפה לקיסרות ההבסבורגית. החברה היהודית בגליציה, יותר מזו שבחלקי פולין האחרים, המשיכה ברובה לשמור על אורח

* אני רוצה להודות לד"ר שאול שטמפפר על הערותיו לגירסה מוקדמת של המאמר.

1 ראו: S. Stampfer, 'Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth-Century Eastern Europe', *Polin* 7 (1992), pp. 63-87. וכן: א' גרינבאום, "חדר הבנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, בתוך ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 297-303.

חיים יהודי מסורתי, וגליציה אף הפכה למרכזן של שושלות חסידיות ידועות כמו צ'ורטקוב, בלז, צאנז ואחרות.

זמן קצר לאחר שגליציה הפכה לטריטוריה הבסבורגית, הקים בה הקיסר יוסף השני את "בתי הספר היוזפיניים" עבור ילדים וילדות יהודים. אלו היו בתי ספר יסודיים גרמניים, ועל משפחות יהודיות הוטלה החובה לממן אותם ולשלוח אליהם את ילדיהם. בתי ספר אלו נועדו להפוך את היהודים לנתינים מועילים של המדינה האבסולוטית, ובנים שהוריהם ביקשו לשלחם אל המסגרות המסורתיות נדרשו תחילה להוכיח כי הם הצליחו בלימודיהם הגרמניים. בנות, כפי שמקובל היה בחברה המסורתית, למדו את אורח החיים הדתי מאמותיהן. הורים עשירים דאגו ללמד את בנותיהם תפילות וקריאה של אותיות עבריות בעזרת מורים פרטיים. בשנת 1806 נתפרקה מערכת בתי הספר היוזפיניים ולילדים יהודים ניתנה הרשות ללמוד בבתי ספר ציבוריים, או כפי שהם כונו, בתי ספר "נוצריים".²

עד לאמצע המאה התשע עשרה הוקמו בשלוש מתוך מאה שלושים ושלוש הקהילות היהודיות בגליציה בתי ספר יהודים נפרדים. בשנת 1813 הקים המשכיל יוסף פרל את בית הספר היהודי גרמני בטרנופול, בית ספר שזכה כעבור שנים מספר להכרה ממשלתית של בית ספר ציבורי. בית הספר של פרל היה מיועד לבנים ולבנות, ולימודי הדת היהודית בו היו מצומצמים. הם כללו בעיקר את תרגום החומש וקריאה של כמה פרקים מתוך בני ציון של הרץ הומברג. בשנת 1815 הוקם בברודי בית ספר ריאלי (בית ספר ללימודי מסחר) שהיה מיועד לבנים, אך בבית ספר זה לא נלמדו כלל לימודי קודש. בשנת 1844 נפתח בלמברג על ידי מועצת הקהילה היהודית, ביזמתו של הרב אברהם כהן, מטיף הטמפל, בית ספר לבנים ולבנות. בית ספר זה זכה להצלחה מיידית ובשנים הראשונות למדו בו קרוב לשש מאות בנות ולמעלה מארבע מאות בנים.³ בכיתות הבנות נקבעו בתוכנית הלימודים שעתיים עד שלוש שעות שבועיות של לימודי דת שהיו מוקדשות בעיקר לתרגום התפילות.

2 בשנת הלימודים 1848/1849, למשל, למדו בבתי הספר הציבוריים בטרנוב והסביבה 278 בנים ו-195 בנות, בפשישיל ובסביבתה - 178 בנים ו-182 בנות, בבלז - 18 בנים ו-24 בנות, בברודי - 110 בנים ו-54 בנות, בגרוודק 17 בנות, בסטרי - 81 בנים ו-92 בנות, בקולומיאה 97 בנים ו-84 בנות. כל בתי הספר הללו היו תחת פיקוחן של הקונסיסטוריות הקתוליות, ראו הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים (להלן: אמע"י) HM2/8289.13, עמ' 102-105.

3 בשנת 1853, לדוגמא, למדו בבית הספר היהודי בלמברג 446 בנים ו-607 בנות. בית הספר היה מורכב משלוש כתות ומכתת הכנה. ראו: אמע"י HM2/9299.3, עמ' 7.

בכיתות הבנים לעומת זאת נקבעו שבע עד תשע שעות שבועיות של לימודי דת, ומרביתן היו מוקדשות ללימודי תנ"ך ועברית. לבנות ניתנו בשעות אלו שיעורים במלאכת יד.⁴

הפעם הראשונה שנדרשה ההנהגה היהודית לתת את דעתה, במרוכז, לחינוך הדתי של ילדים הייתה אחרי מהפכת 1848, כשמונה באוסטריה ההבסבורגית בפעם הראשונה שר לענייני חינוך עם משרד מתאים. השר, קתולי אדוק, צירף למשרד החינוך גם את משרד הדתות, ופתח בשורה של יזמות לשיפור מערכת החינוך. ילדים שלמדו בבתי ספר ציבוריים נדרשו ללמוד שעתיים שבועיות של לימודי דת, לפי הדת שאליה הם השתייכו. לימודי הדת נחשבו בעיני כל העוסקים בחינוך נושא חשוב לא רק לצורך שמירת המשכיותה של המסורת הדתית, אלא גם לפיתוחו של אופי מוסרי.

כדי לקבוע מהו המטען הדתי הנחוץ לנוער הלומד פנה השר בשנת 1850 לכוהני הדת של הדתות השונות, ביניהם גם רבנים ומועצות קהילות, וביקש מהם הצעות לתוכניות לימודים להוראת הדת. הנחת השר הייתה שמדובר בתכניות המיועדות לבנים ולבנות כאחד. בידינו מצויות תשובותיהם של מרבית רבני המחוז בגליציה, חלקן מנוסחות בפירוט רב, אך אף לא אחת מהן מזכירה את חינוכן הדתי של נערות. הרבנים, ביניהם רבנים ידועים כמו הרב צבי הירש חיות (1805–1855), הרב של מחוז ז'ולקוב, והרב דב בעריש מייזלס (1798–1870), הרב של מחוז קרקוב, התייחסו בתשובותיהם רק לחינוכם הדתי של נערים.⁵

מועצת הקהילה היהודית בברודי נתבקשה גם היא להביע את דעתה, והנה בתשובתה לשר החינוך אנו מוצאים את הדברים האלה: 'הבנות לא מקבלות בדרך כלל שיעורי דת, אלא לומדות ממורים פרטיים לקרוא את התפילות בעברית, ולצד זה הן לומדות מאמותיהן את הטקסים והמנהגים היהודים הקשורים לחיים הדתיים בבית'. בהצעה שניסחו חברי מועצת הקהילה של ברודי נכתב בין היתר: 'לימוד כתבי הקודש חייב להיות הבסיס של שיעורי הדת, ועבור הבנים על הדבר להיעשות

4 ראו מערכת השעות לכיתות הבנים ולכיתות הבנות לשנת 1874, אמע"י HM2/8672.6, עמ' 80. במערכת השעות לשנת 1881 מוגדרים לימודי הדת לבנים: 'דת ושפה עברית', ואלו של הבנות – 'דת ותרגום תפילות', ראו אמע"י HM2/8672.4, עמ' 84.

5 לתשובות רבני המחוז אל שר החינוך, כולן בשפה הגרמנית, ראו אמע"י HM2/8289.13.

בשפת המקור. הידע של השפה העברית איננו בבחינת מותרות ליהודי, שכן בעזרת השפה העברית הוא יכול להבין את התפילות אותן הוא אומר יום יום בשפה זאת. לכן, לגבי הבנות, שמהן לא נדרשת לפי הפולחן היהודי תפילה בבית הכנסת, לימוד השפה העברית הוא מיותר. אצל הבנות אפשר להסתפק בקריאת ספרי הקודש בתרגום גרמני ולכל היותר להסביר להן גם את התפילות היומיומיות.⁶ תשובתה של קהילת ברודי היא היחידה מבין התשובות של הקהילות היהודיות לשר שיש בה אזכור כלשהו של חינוך הבנות.

מכיוון שמערכות החינוך הציבורי היו בתקופה זו עדיין תחת סמכותה של הכנסייה, נתבקשו גם הקונסיסטוריות הנוצריות להביע את דעתן בנוגע ללימודי הדת היהודית. מי שהעלה את עניין לימודי הדת של הבנות הייתה דווקא הקונסיסטוריה הקתולית בעיר פשמישל: 'לימודי הדת של הילדים היהודים נעשים ללא כל פיקוח. הבנים [הלומדים בבתי הספר הכלליים] מקבלים בדרך כלל שיעורים פרטיים בביתם בשפה העברית ובמנהגי הדת ממורים שאינם מוסמכים. אצל הבנות לימודי הדת מוזנחים לרוב גם בבית...!'

בהצעה לשיפור מערכת לימודי הדת של הילדים היהודים אנשי הקונסיסטוריה כותבים: 'כל זמן שהילדים היהודים לומדים בבתי ספר נוצריים... על שיעורי הדת היהודית להנתן בבניין בית הספר ע"י מורה דת יהודי. בכל זאת, על מורה הדת להיות מוסמך ומתאים לתפקידו, ושיעורי הדת צריכים להנתן לא רק לבנים אלא גם לבנות.'⁷

בסופו של דבר הושמה מערכת שיעורי הדת היהודית בבתי הספר הציבוריים באחריותן של הקהילות היהודיות המקומיות, אך דבר זה לא הבטיח לה הצלחה. רבני הקהילות העדיפו להוציא את כל הנושא מתחום אחריותם כדי שמעורבותם לא תתפרש כמתן לגיטימציה לביקור בבתי הספר הציבוריים, וכך, במרבית המקרים, לא נתקיימו בבתי הספר שיעורים בדת היהודית. במשבצת לימודי הדת בתעודות של התלמידים היהודים נרשם במקום ציון: 'יהודי' או 'יהודיה'. היו אמנם בתי ספר ציבוריים אחדים שהעסיקו מורה לדת היהודית עבור תלמידיהם היהודים,

6 ראו: תשובת מועצת הקהילה של ברודי לשר החינוך מיום 10.5.1850, שם, עמ' 71-74, ובמיוחד עמ' 72.

7 ראו: תשובת הקונסיסטוריה הקתולית בפשמישל, שם, 31.5.1850, עמ' 31-32.

אך לא תמיד היו אלה מורים שהתאימו לתפקידם, ובוודאי שהם לא זכו לברכתם של הרבנים בעבודתם. הדבר הזה גרם לכך שמרבית ההורים האורתודוקסים נמנעו מלשלוח את ילדיהם לבתי ספר ציבוריים.

מעניין להביא כאן מזיכרונותיה של אדל פון מיזס (1858–1937), בת לאחת מן המשפחות העשירות והמיוחסות בעיר ברודי. מיזס מספרת כי היו לה מורים פרטיים לגרמנית, לפולנית, לצרפתית, לקליגרפיה ולמלאכת יד. המורה שלה לגרמנית שהגיע מפוזן הוא שלימד אותה גם את יסודות הקריאה בעברית ואת תרגום התפילות מן העברית. היא מוסיפה כי סבה רצה שהיא תלמד חומש כמו הנערים. אבל, המורה שלימד את אחיה ביקש מן הסב לחסוך ממנו את הדבר הזה, שכן בכל ימי חייו הארוכים הוא לא נדרש ללמד נערה. מורה אחר שנתבקש ללמד אותה, העדיף להשתמש בספרון בשם תולדות ישראל, שבו הופיעו קטעים 'מדוללים' מן התנ"ך כדבריה, שאותם הוא תרגם עברוה. בכל זאת, היא הצליחה ללמוד אצל אחד מן המורים של אחיה את ספר משלי. לעומת זאת, מיזס מספרת כי היה לה מורה שלימד אותה ואת אחיותיה לכתוב יידיש באותיות כתב. הדבר היה במשך שיעורי הקליגרפיה שהיא קיבלה בשפה הגרמנית, כאשר תחילתו וסופו של כל שיעור הוקדשו ללימוד מילים אחדות בשפה העברית. מיזס אף מביאה דוגמה למשפט שנלמד בשיעורים הללו: 'אסמול קובלתי דאיין ליבעס שרייבען'. שיעורים אלו, היא מציינת, היו בסופו של דבר שימושיים, שכן בזכותם היא יכלה לקרוא את מכתביהן של אמה ושל חמותה, ואף להקריא לבעלה את מכתביה של אמו, שכן הוא ידע לקרוא רק אותיות דפוס.⁸

בשנת 1869 נחקק בקיסרות ההבסבורגית חוק חינוך חובה לבנים ולבנות בגיל שש עד ארבע עשרה. החוק החדש הביא להאצת הקמתם של בתי ספר ציבוריים בגליציה שעד אז היה מספרם מועט. החל משנות השבעים של המאה התשע עשרה החלו גם הורים אורתודוקסים, כמו שכניהם הלא יהודים, לשלוח את בנותיהם לבתי הספר הציבוריים. בניגוד לשכניהם, הם נמנעו מלשלוח לשם את בניהם, אף על פי שלא אחת נאלצו לשלם קנסות בגין זאת. הבנים המשיכו ללמוד ב'חדרים' שהיו למעשה מוסדות פרטיים שהלימוד בהם היה כרוך בתשלום. קהילות יהודיות אחדות הקימו 'חדרים' ציבוריים, אך אלו היו מיועדים לילדים ממשפחות חסרי אמצעים ורמת הלימודים בהם לא הייתה גבוהה.

8 ואו: 97-108, *Tante Adele Erzählt*, Leo Baeck Institute, New York, ME 446, pp. 97-108

כעבור שנים אחדות הפך ביקור של בנות בבתי הספר הציבוריים לנורמה מקובלת במשפחות אורתודוקסיות, בכלל זה גם משפחות חסידיות ומשפחות רבניות, ונראה שהדבר לא עורר שאלות או התלבטויות מיוחדות.⁹ וכך מצאו בנות יהודיות את עצמן בבתי ספר פולניים שוקדות על לימודי הספרות וההיסטוריה הפולנית, כשבמקרה הטוב הן מקבלות שיעורים בסיסיים ביהדות בביתן. שיעורים אלו כללו לרוב לימוד של ברכות, תרגום של תפילות, קריאת אותיות עבריות ולפעמים גם מעט מפרשת השבוע. הפער בין השכלתן הכללית והשכלתן היהודית של הנערות הלך והתעצם ככל שהן בגרו, והדבר השפיע גם על יחסן ליהדות.

יש להזכיר כאן כי החל משנות השבעים של המאה התשע עשרה הפכה מערכת החינוך בגליציה למערכת אוטונומית. הדבר היה במסגרת הסכמים קואליציוניים, שאפשרו לפולנים בגליציה, בפעם הראשונה, לטפח את לאומיותם ומורשתם תמורת תמיכתם בממשלה האוסטרית. מערכת החינוך הפכה אז לכלי העיקרי באינדוקטרינציה של הנוער לפטריוטיות פולנית,¹⁰ פטריוטיות שהדת הקתולית היתה חלק בלתי נפרד ממנה.¹¹ כך צמח לו דור של נערות יהודיות מבתים אורתודוקסים, שהיו ל'פולניות' נלהבות בשפתן, בהשכלתן ובמראן.

9 ראו למשל עדות ברוח זו: 'אנו נולדנו בבית חסידי אדוק מאוד... אבי, גרשון שטריוסברג ז"ל היה מחסידי בלוז, ולא אחת היה עוזב את ביתו ומשפחתו ונוסע לרבו... אף אמנו ע"ה היתה אשה כשרה וחרוצה, צופיה הליכות ביתה... כאמור חמש אחיות היינו, וכולנו קבלנו השכלה עממית בביה"ס היסודי... השפה בבית היתה דו לשונית: עם ההורים דברנו, כמובן, יידיש, ובינינו לבין עצמנו – פולנית, בביה"ס לימדו אותנו גם גרמנית, כשפה שנייה'. ראו: מ' וש' גפני, 'שתי אחיות', בתוך: קהילת ויליצ'קה, ספר זכרון, תל אביב 1980, עמ' 61–65, ובמיוחד עמ' 61–63.

10 ראו למשל דברים המתארים את הפטריוטיזם הזה: 'העם הפולני, משום שהוא עם משועבד, ובהרבה מקומות רודפים את לאומיותו ותרבותו, הוא לאומי קנאי הרבה יותר מעם אחר. שום לשון זרה אינה נסבלת בבתי הספר הפולנים, בעד כל דבור הנאמר בבית הספר בלשון אחרת מקבלים התלמידים נזיפה, שבוש קל במבטא מעורר לעג כללי, את הסופרים הקלסים הפולניים מעריצים ומקדישים בלי קץ וגבול והמורים מדברים עליהם מתוך התפעלות ודבקות, מתוך הגזמה והפלגה. בשעת הבחינות – גם בבתי הספר הנמוכים וגם בבינוניים – כל שימת הלב מכוונה בעיקרה לידיעת הלשון הפולנית וספרותה'. צ' שרפשטיין, 'מחיי אחינו בגליציה: חנוך הבנות', העולם (וילנה), גליון 26.9.1910, עמ' 11–12.

11 ראו תיאור של מקום הדת הקתולית בבית הספר הפולני בגליציה: 'בינינו ובנותינו לומדים בבתי הספר העממיים את ה"אני מאמין" של הדת הנוצרית, את תפלת "אבינו וכו'" ורואים את מנהגי הקתולים, את ההצטלבות, הכריעה וכו'. הדברים האלה המה לילד או לילדה בני שש לפוקה ולמכשול. הם מתרגלים בצרמוניות זרות, הנעשות באימה וביראה והם מכבדים אותן ומקילים בעבור זה בדת

הורי הנערות הניחו שכאשר הבנות תינשאנה הן תשכחנה את 'השטותים' שהן למדו בצעירותן, וכאמותיהן תהפוכנה גם הן לנשות חיל ראויות. במרבית המקרים לא ראו הורים אורתודוקסים כל בעיה בשידוך של 'בחור של בית המדרש' לבנותיהן המשכילות. וכך מתאר צבי שרפשטיין, מחנך יליד אוקראינה שבילה יותר מעשור שנים בגליציה כמורה, את מה שאירע בעקבות השידוכים הללו:

האב רוצה 'להנחיל' לבתו אברך בעל פיאות, למדן במקצת, חסיד, בקצור: אדם הדומה לו. הבת מתקוממת, נלחמת – ולשוא. על כרחיה כובשין ונותנים אותה לאדם שהיא בזה לו בלבה, על כרחיה נגזזות שערותיה ומחלפותיה ועל כרחיה מעמיסים על ראשה קפלוט... אם בעלת רצון חלש היא, אז היא מתרגלת בהמשך לחייה אלה, אבל אם בעלת רצון חזק היא, הרי אין גבול לחיכוכים והניגודים שהבית מלא אותם. והחכוכים והניגודים המרובים הללו גורמים סוף סוף לכך, שכל אחד מן הזוג חי את חייו הוא, חי בעולמו המיוחד, חושב את מחשבותיו הוא ועושה את מעשיו הוא.¹²

משהו על ראשיתו של התהליך הזה ניתן ללמוד מדברים שפרסם אהרון מרקוס (1843–1916), חסיד וחוקר חסידות יליד המבורג שהעתיק את מגוריו לקרקוב בעקבות משיכתו לחסידות. מרקוס עודד בשלב מסוים את ההורים לשלוח את בנותיהם לבתי הספר, בראותו בכך תחבולה שתאפשר להורים לעקוף את חוק חינוך החובה לבניהם. וכך הוא כותב באחד מן העיתונים היהודיים בקרקוב:

ואם יטען הטוען, מה לך כי נזעקת ומי שמך לאיש, האחד בא לגור, ומה יום מיומיים? זאת תשובתי: כי משנת תרל"ד בעת אשר יצאה דת המלכות, הושמתי על המשמר כי נעשה אז רעש גדול בעירנו, כי

ישראל, שאינם רואים בה יראת הכבוד כזו. וחוף מזה ישנם בספרי הלימוד פרקים לקריאה, המדברים מעקרי אמונתם ומרוממות הדת הקתולית וקדושיה וכל תלמיד, אף היהודי במשמע, מחויב ללמדם בעל פה. הנה למשל בספר הקריאה למדרגה הראשונה, הנהוג בכל בה"ס בגליציה, נמצא בעמ' 78 "בשם האב, הבן ורוח הקדש אמן". בעמוד 79 יש ציור המתאר איך מתפללים ל"אם האל" ועוד כהנה'. ראו: ' שטערנבערג, 'מה ילמדו בנינו?', המצפה, גליון 44, 3.11.1905, עמ' 3.

12 שרפשטיין (לעיל, הערה 10).

הגזרה היא גזרת העברה על דת כמבואר ברמ"א קנ"ג א'¹³ ונתנו לי את פתשגן הדת לעיין בו ומצאתי, כי נגד סימן מ"ב המחייב את כל הילדים ללכת אל בית הספר, בא סימן מ"ג לפטרם על למוד פרטי בבית האב, ובזה נפטרו הנערים גם מי שאין בידו לשלם שכר למוד פרטי, מפני שאז היו בתי ספר מעטים, אשר כמעט לא הספיקו לנערות הנשלחות שמה, אמרתי אם כן טוב להן ללכת אל בית הספר בגזרת המלכות להגן על אחיהן.

מרקוס נדרש לעניין חינוך הבנות מכיוון שהוא ראה את עצמו אחראי לנוהג שהשתרש באזור לשלוח את הנערות לבתי ספר. הוא מספר כי בשנת 1874, כאשר חוק חינוך חובה חל לראשונה על גליציה (חוק חינוך החובה בקיסרות האוסטרית נחקק אמנם בשנת 1869, אך עיבודו בכל אחת ממדינות הכתר נמשך כמה שנים), הייתה תחושה כי מדובר בגזירת שמד. אנשים בקרקוב פנו אליו בגלל השכלתו ושליטתו בשפה הגרמנית, ומעיון בחוק הוא למד כי החוק מאפשר תחליף של חינוך אקסטרני, דבר הדורש הוצאות עבור מורה פרטי. מכיוון שבכל מקרה, מספר בתי הספר היה עדיין מצומצם ולא היה בהם מקום לכל חייבי החינוך, הגה מרקוס את הרעיון למלא את בתי הספר בנערות, וכך, לא יישאר בהם מקום עבור אחיהן, וההורים יהיו פטורים מציות לחוק בנוגע לבנים.

מרקוס יודע כי תשובה שכזו תעורר תהייה והוא מצטדק בהמשך ואומר:

וא"ת גברי בעי חיי נשי לא בעי חיי? שלש תשובות בדבר. הא' כי כבר היתה די השרים והסגנים, עשירי החסידים, במעל הזה בראשונה מכמה שנים, אשר שלחו את בנותיהם לבתי ספריהם אל תחת יד מורים מומרים מסיתים ומדיחים ואל הכ' [הכומריות] הנקראות נאנען [נזירות] ואבותם המה היושבים ראשונה בשולחן הרבי באין מפריע, לקיים בו מאמר הכתוב שבתך בתוך מרמה... התשובה השנית, שיש לאל ידינו לתקן הדבר כדין תורה. וכבר היא פלוגתא קדומה בירושלמי בין ר' יוחנן ור' אבהו בלמוד יונית לבנות.

13 שולחן ערוך, יורה דעה, קנ"ג א': 'אין מעמידין בהמה בפונדקאות של עובדי כוכבים ואין מוסרין בהמה לרועה שלהם...' טור: 'אין מוסרים להם תינוק ללמדו ספר או ללמדו אומנות דמשכי ליה למינות'.

ר' יוחנן אמר גנאי הוא לה ר' אבהו אמר תכשיט הוא לה ור' אבהו עצמו אמר בשם ר' יוחנן שהתיר. ואף שר' שמן בר אבא חלק עליו, למדנו מדבריו, שר' אבהו, שהיה קרוב למלכות, לימד את בתו יונית ומאחר שהיא גזירת המלכות ופוק חזי מאי עמא דבר וכבר נהגו פרצה בדבר מוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין. התשובה השלישית, שזאת דוקא אם נשמר דין המלכות, שהלמוד וספר הלמוד ישארו בלי תערובות דת אחרת [הדת הנוצרית]. ובתחלה עשו הכ' [הכמרים] בערמה לומר תפשת מרובה לא תפשת ולא עירבו מעניני דתם כי אם מעט, עד שאח"כ, כאשר ראו שאין דורש ואין מבקש, הוסיפו עשר פעמים [עניינים דתיים] באשר הרבנים היו הוזים שוכבים אוהבי לנום. אמרתי אז אל הרבנים, אם תעריכו [תערכו] מחאה אל הממשלה לא יבצר שישתנה הענין על אחד משני הדרכים, או שיוכרחו הכ' להסיר את עניני הדת האחרת לגמרי או שאם לא יתרצו בזה יפרידו את היהודיות לבתי ספר פרטיים וספרי לימודים כדינא דמלכותא דינא. אבל לדבריהם [של הרבנים] במצב הזה אין לאל ידם [לעשות].¹⁴

מרקוס אומר כי הנוהג לשלוח נערות לבתי הספר החל להשתרש כבר כמה שנים לפני פרסום החוק ודווקא בקרב עשירי החסידים והמיוחסים שבהם, ששלחו את בנותיהם לבתי ספר של מנזרים.¹⁵ זאת ועוד, מרקוס מוצא לכך אסמכתא במקורות. עתה, כשמדובר בחוק מחייב, עדיף שלא לאסור זאת משום 'מוטב שיהיו שוגגין'. בתשובתו השלישית מרקוס יוצא נגד ההנהגה הרבנית שהייתה יכולה לעשות יותר כדי שהבנות לא תיאלצנה ללמוד מתוך ספרי לימוד שיש בהם תכנים נוצריים, דבר האסור על פי החוק.

כוונתו של מרקוס במאמר כולו הייתה לעקוף את הרבנים המתעלמים מן המצב שנוצר בעקבות הנהירה של הבנות לבתי הספר אחרי שנחקק חוק חינוך חובה. הוא אף פותח את מאמרו בהאשמה מפורשת:

14 ראו: א' מארקוס, 'על ישראל ועל רבנן שלום!', המצפה (קראקא), גליון 25, 28.6.1912, וגליון 26, 5.7.1912.

15 לדוגמה, במנזר אורסולנסקי בקולומיאה למדו בתחילת המאה העשרים 33 נערות יהודיות, ובמנזר בסטניסלבוב 12 יהודיות, ראו: B. Czajacka, 'Szkoły klasztorne żeńskie w l. 1867-1914', in *Nasza Przeszłość*, 1984 (61), pp. 233-299, esp. p. 271.

במקום שאין אנשים השתדל להיות איש. החלש יאמר גבור אני ובמקום שיש ח"ה [חילול השם] אין חולקין כבוד לרבנים, המעלימים עיניהם מהגזרה השמדית בענין החנוך בב"ס של קתולים, אשר מזמן שלשים שנה היא הולכת ומתגברת ואין דורש ואין מבקש... ואין בית אשר אין שם מת, כי גם המתחסדים היותר גדולים והרבנים בעצמם בשלהם [שולחים] את בנותיהם לבית הספר...

עם כל הכאב העולה מן הדברים הנוקבים שמשמיע מרקוס אין בדבריו כל הצעה הנוגעת לחינוכן הדתי של הנערות. המלצתו היחידה היא להוציא את הנערות מבתי הספר ולתת להם תחת זאת חינוך כללי אקסטרני על ידי מורים פרטיים. ואמנם, אחד מן הקוראים של דבריו, ניסה לתת לבעיה פתרון ראוי יותר: 'אין לשים את כל האשם על ראשי הנשים ואף לא על ראשי הרבנים ופרנסי הקהלה, כי בנידון זה כל העם בשגגה, בשגגת תלמיד העולה זדון', הוא אומר. הכותב גם אינו מקבל את הצעתו של מרקוס ללימודים אקסטרניים: 'שום אב לא יקבל על עצמו את העול החדש, להחליף את הלמוד בבית הספר, שהוא בלי תשלומי שכר, בלמוד פרטי בבית, העולה בדמים יקרים'. הקורא מציע להקים בתי ספר לנערות יהודיות, שהן תלמדנה שם לימודי חול ולימודי קודש: 'אם תבאנה התורה והדעת בבת אחת ע"י מורים ששתיהן בהם, לא תצור האחת את רעותה'.

הכותב מביא בהמשך דווקא את גרמניה כדוגמה למקום שבתי ספר לנערות הצמיחו שם דור של יראי ה':

שאלני פעם יהודי אשכנזי ממכירי, מדוע אצלנו בפולין הכשרה והצנועה בני הנעורים הם בלי כל דת ואצלם באשכנז הפרוצה בני הנעורים הם אורתודוקסים יראי אלקים? ועניתיו, כי אצלנו בארץ החסידים יגודלו בני הנעורים ע"י אמהות שהדת היהודית זרה להן, כי אין לנו ב"ס יהודיים לנערות ובנותינו קולטות אל נפשותן רוח קתולי מצד אחד ושנאה ובוז לדתנו מצד שני, והן מדמות, כי רק טוב תעשינה לילדיהן אם תחנכנה אותם בלי כל דת למורת רוח בעליהן. ואולם באשכנז, שהגברים הם שם חפשים בדעות, הנשים אוחזות

במסורת אבות, כי שם ישנם ליהודים ב"ס מיוחדים לנערות, שהרוח היהודי שולט בהם.¹⁶

מרקוס לא היה היחיד שהעלה את נושא חינוך הנערות בעיתונות. החל משנת 1900 הופיעו מאמרים על נושא זה ברבים מן העיתונים היהודיים, הן אלו שבגליציה והן אלו שבוינה. נראה שההכרה כי מדובר כאן בבעיה הנוגעת כמעט לכל בית יהודי כבר הייתה לנחלת רבים, אלא שהדעות על פתרונה היו חלוקות. מלכתחילה עלה הנושא לכותרות בעקבות היעלמותה של מיכלינה אראטין, נערה מבית חסידי עשיר, שברחה מבית הוריה לאחד מן המנזרים בקרקוב.¹⁷ שמעון מנחם לזר, פובליציסט ציוני ואורתודוקס מתון כתב בעקבות זאת:

יהי נא אפוא מקרה אראטין ויתר המקרים הדומים לו למופת ולמוסר לאחינו האדוקים. ישימו נא על לב, כי רעה גדולה הם עושים לעצמם ולעמם במנעם מבנותיהם את למוד התורה וספרתנו העברית והלאומית. יתעוררו נא הרבנים לתקון תקנות בעריהם ולגדור פרצות, ידרשו נא מאת כל אנשי קהלותיהם לחנך גם את הבנות חנוך דתי ולאומי, לבל תתעניה מני דרך כצאן אובדות. יקומו נא גדולינו לישע עמם, להקים ב"ס דתיים לנערות, כי הצרה הזאת איננה קטנה מיתר צרות ישראל בגליציה.¹⁸

הקריאה הזו של לזר לא נפלה על אזניים קשובות. העיתון 'מחזיקי הדת', ביטאונה של האורתודוקסיה הלוחמת, דחה את ההאשמה שיש משהו לקוי בחינוך הדתי שמקבלות נערות:

הן למוד דתי לומדות כל בנות ישראל... ולמוד התורה, אשר כונתן בלי ספק על תורת משה וספרי הנביאים, הלמוד הזה ירע יותר מאשר יועיל, כל המלמד את בתו תורה כאלו למדה תפלות אמרו רז"ל. זאת ידעת גם אתה [לזר] בשחוק על שפתיך, ותבדל בין הימים

16 ראו: ר' פעפער, 'חנוך הבנות: מענה לר' אהרן מרקוס', המצפה, גליון 30, 2.8.1912.

17 ראו: ר' מנקין, 'בתה של תהילה ומיכלינה אראטין', הארץ, מוסף תרבות וספרות, 27.6.2003.

18 ש"מ לזר, 'יקר מזולל: ע"ד הבנות הבוגדות', המגיד (קראקא), גליון 9, 1.3.1900.

הראשונים לימינו אלה ימי ההשכלה. ואנכי מחזיק במעוז כלל חז"ל הקדושים אשר ראו ויתבוננו מקדם את אשר יהיה באחרית הימים. הרמב"ם ז"ל כללא כ"ל ואמר: מפני שרוב הנשים דעתן קלות ואינן מתכונות להתלמד ומוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן, ואם מלמדה תשבע"פ כאלו למדה תפלות מפני שנכנס בה ערמומיות. עכ"ל, כי לולא זאת לא איפסקא הילכתא שכשם שאינה במצות ת"ת לעצמה, כך אינה במצות ת"ת לבניה ופטורה משכר לימודם. והדין הזה נוהג בכל מקום ובכל זמן גם לתקופת ההשכלה הנוכחית. ואם הדין דין אמת ויציב ממילא גם הסבה קימת לעד ולנצח נצחים והמסורה הזאת קדושה היא לנו ככל מנהגי ישראל באמת.¹⁹

כשנתיים אחר כך, כבר היה העיתון מוכן להודות כי בעיית חינוך הבנות קיימת גם בחברה האורתודוקסית. כך למשל כותב העיתון במאמר תחת הכותרת 'אבל אשמים אנחנו על בנותינו' שנתפרסם בחורף 1902:

במוצ"ק לסדר 'וכל העם רואים את הקולות' ספר לי אחד ממיודעי: עשר קבין השכלה חיצונית ירדו לבנות ישראל בארצנו תשע מהם לקחה העיר קראקא: הוא בתור עד ראה או ידע [שראה וידע] יוכל להעיד על חתונת בת עשיר חסיד אדוק בקראקא ראה כי באה מרכבה מרקדה ומתוכה יצאה אשה אשר בכל תארה צלמה ותכונתה... היתה בת פולנית במלוא מובן המלה... אחרי מדבריו את האשה נכספה נפשו להכיר את בעלה, והנה הוא חסיד אדוק ומתראה בכל תארו הליכותיו ותנועותיו כבטלן מאחורי התנור של עיר קטנה. במשך השבת, כי עש"ק היתה החופה, ירא ויבן כי לבה רחק מבעלה. וכאשר היתה לו עת מצוא לשאלה איכות אישותה ענתה: 'בתכלית האישות הנני לבעלי ותו לא מידי'. 'ומה עלינו לעשות?' שאלתיו. הצעתי היא, כי כל בנות ישראל אלה ילמדו כתבי קודש ושפת עבר ותולדות ישראל במדה זו וערך האיפה שילמדו חכמות ושפות זרות. כן השיבני.²⁰

19 'לשון מדברת גדולות', מחזיקי הדת (למברג), גליון 13, 23.3.1900.

20 'אבל אשמים אנחנו על בנותינו', קול מחזיקי הדת (למברג), גליון 10, 14.2.1902.

אמנם הכותב מביא את ההצעה של מיודעו, אך הוא מטיל ספק ביכולתה לפתור את הבעיה. תחת זאת הוא מעדיף לדרוש את צמצומם של לימודי החול. כמו כן הוא מציע לאבות לשים על בנותיהם 'שמירה מעולה גם מרוח מצויה... שלא יתן רגלים לדבר כי הבת תשא ותתן עם גברים זרים בלעדי השגחתו עליה... כי כבר עברה העת אשר בת ישראל ראתה את עולמה רק בבן ישראל ובבן תורה ובעל יראת שמים. עתה חל החוב על כל אב להבין כי גם אם חומה היא – הבת – נצור עליה לוח ארז. קלות דעת היא בדור זה לתת לעלמה שהגיעה לפרקה להיות סוחרת, חנונית, מוזגת, חלפנית או בכל ענין איזה עסקנית, אשר יהיו לה ידיים להיות סובבת גברים ועוד נוצרים'.²¹

גם בחלוף השנים, כשהניכור של נערות יהודיות מן היהדות הלך וגבר, לא ריכך העיתון את עמדתו ביחס ללימוד תורה לבנות, להיפך, הוא לעג לאלה מבין ההורים שנקטו יזמה עצמאית ולימדו את בנותיהם תורה:

... שאלתי פעם לאחד החרדים מדוע ילמד את בתו תורה ושפת עבר והלא חז"ל אמרו כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדה תפלות? הא! הא! השיב בצחוק כאילו נצחני. הלא גם את התפלות בעצמה לומדים כעת בזמנינו, ואיך נאסור לימוד שהוא 'כאילו מלמדה תפלות'. ואלא קשיא! שאלתי: מדוע תלמדה בנותיכם התפלות? ענה, מי ישגיח כעת בכאלה, כשתכנסנה לחופה תשליכנה את כל השטותים ותהיינה נשים צדקניות כאמותיהן... אבל מקרי הימים מטפחים על פניהם, כי על ידי התפלות ישנן אשר לא יזכו להכנס לחופה רק לבית הנזירות ר"ל.²²

21 'אבל אשמים אנחנו על בנותינו', קול מחזיקי הדת, גליון 9, 31.1.1902. הורים עשירים לא הסתפקו בחינוך היסודי שנדרש על פי החוק, וחינוך גבוה יותר לבנותיהם הפך למעין סמל למעמד ולעושרם, כפי שהעיתון מוסיף בהמשך: 'אולם חטא יחטאו העשירים בחינוך בנותיהם אשר לא נוכל כפרם. כי הם בגובה אפם ומרהבם בל ידרשו אשר בנותיהם יחונכו ויגודלו על ברכי ישראל סבא... ואחרי כלותן את בתי הספר הנמוכים ישלחו לבתי ספר הממוצעים. ואחרי בתי ספר הממוצעים, אף כי יש בהן די השכלה, די חכמת לשון וספר, הדרוש לחפץ גברת הבית, בכל זאת ישלחו לבתי ספר הגבוהים בערים הגדולות, ובהקטנות, ישיתו להן מורות ומלמדות אשר יורון חכמות ולשונות שונות נוספות על המדרגות של בתי הספר. עד כי כל בנות עשירי ישראל הנן מלומדות ומשכילות בכל לשון וספר רק לא בספר ישראלי...'. ראו בהמשך מקרה חיה קלוגר.

22 'מה נעשה לאחיותינו?', קול מחזיקי הדת, גליון 17, 21.2.1902.

ההצעה של הכותב לקוראי העיתון נשארה במישור של המלצות כלליות להורים להשיג על בנותיהם, להרחיקן מספרים 'מרעילים' ולתת להן 'ספרים הכתובים ברוח הדת והיהדות על טהרת הקודש', והכוונה ככל הנראה לספרי הרב שמשון רפאל הירש ומרקוס להמן.

תופעת הניכור מן היהדות לבשה צורות שונות, שהקיצונית שבהן הייתה התנצרות. ואמנם בקרקוב של מפנה המאות התשע עשרה והעשרים התנצרו לפחות 400 נערות. רבות מן הנערות הללו באו מן הכפרים הקטנים באיזור קרקוב, אבל לא מדובר בנערות 'כפריות'. מרבית הנערות הללו למדו בבתי הספר שבערי המחוז ורכשו השכלה. שלא כמו בנות עירוניות, בנות הכפר גדלו במקומות שלא היה בהם אפילו מניין. אבותיהן נהגו ללכת אל בתי הכנסת בערים הקרובות בחגים ובשבתות מיוחדות, וכנהוג, התלוו אליהם רק הבנים. החיים היהודיים של הבנות הללו הצטמצמו בד' האמות שבבית הוריהן, וברגע שהן פסעו החוצה הן נבלעו בעולם שמסביב.²³

העובדה שהעיתונות, ולא ההנהגה הרבנית, העלתה שוב ושוב את נושא הנערות הייתה, בין היתר, תוצאה של המבנה החברתי של יהדות גליציה. הפיצול הרב בין החצרות החסידיות והקבוצות הרבות גרם למאבקי כוח וסמכויות בלתי פוסקים שהקשו על קבלת החלטות הנוגעות לכלל.²⁴ כך גם הוחמצה אחת ההזדמנויות הנדירות לדון בנושא חינוך הבנות באופן מסודר, ולשקול ברצינות הצעות לפתרון.

23 ראו: R. Manekin, 'The Lost Generation: Education and Female Conversion in Fin-de-Siècle Cracow', in P. Hyman, C. Freeze & A. Polonsky (eds.), *Polin 18: Jewish Women in Eastern Europe*, Forthcoming.

24 נראה לי שאכן כאן היה טמון המכשול העיקרי בתיקון חינוך הבנות, ראו גם דברים שנאמרו ברוח זו: 'ביחוד מתפלא אני על רא"ם (הרב אהרון מרקוס), שפנה בדבריו אל הרבנים ודרש מהם שהם יתקנו, ומי זה יודע כמוהו, שאפילו לאגודת החרדים אי אפשר לקבצם ואיך יכריעו בשאלה קשה כזאת'. ראו, פעפער (לעיל, הערה 16). הצורך לשנות את נוהג חינוך הבנות נתפס אמנם כבעיה הלכתית, אך באווירה של המחלוקות ששררו בגליציה הפך הנושא לעניין פוליטי, ורבנים חששו להביע את דעתם שמה היא תעורר את חמתם של עמיתיהם המחמירים. ראו גם לייטר (להלן, הערה 27). לקביעה הקיימת במחקר העכשווי כי מאחורי העניין עמדו מניעים אידיאולוגיים שכוונתם הייתה לשמר את ההיררכיה המיגדרית אין תימוכין במקורות העומדים לרשותנו. על הגישה העכשווית ראו: א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל אביב 2001, עמ' 62-67. ראו גם שטמפפר (לעיל, הערה 1). שטמפפר מסביר את ההבדלים בחינוך הדתי בצורך להעניק לנשים את החינוך הדרוש להן לשם הזדהות עם תפקידן ומעמדן החברתי.

הדבר היה בזמן קונגרס של רבנים ממדינות שונות שנערך בקיץ 1903 בקרקוב ביוזמתו של רב הקהילה האשכנזית של קאהיר, הרב אהרון מנדל הכהן.

בכנס העלה הרב מנחם מנדל חיים לנדא, רבה של נובי דבור (Nowy Dwór) שבמחוז ורשה, את ההצעה לדון בחינוך הבנות. בין יתר הדברים, אמר הרב לנדא:

לדאבוננו תחונכנה הבנות, גם אצל היראים, ברוח זרים. קוראות הנה בספרות כל עם ועם ללשוונותם בגויהם ולומדות כל מיני למודים, ומהיהדות הנאמנה, מרוח התורה ומטהרת אמונת ישראל לא תדעון מאומה... התוצאה הנוראה כבר עומדת היא לנגד עינינו ברבוי מקרי עזיבת הבנות את דת ישראל בגאליציא. ואשר לא תעזוב את עמה בפועל כבר לבה רחוק מעמה ואל לנו לקוות על דור נולד ממנה כי יחונך ברוח יהודי.

בהמשך הציע הרב לנדא ‘ללמד את הבנות ידיעת התורה והמצוות ומחיי עם ישראל ואמונתו. ודבר זה הנני מוצא לנחוץ למאד בזמננו משום עת לעשות לה’’. נגד הדברים הללו יצא משתתף אחר, הרב אליהו עקיבא רבינוביץ’ מפולטאבה, שאמר: ‘ואשר אומר הרב מנאוואדוואר ללמד את הבנות ידיעת התורה, חלילה לנו מללמדם תורה. חכז”ל אמרו כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות. חס ושלום! לא תהא כזאת בקרבנו’.

על כך השיב הרב לנדא:

הנני אומר כי הזמן דורש מאתנו במפגיע ללמד את הבנות ידיעת התורה כדי שעל ידי זה תבואנה לקיום המצוות. והרי אנו רואים לעינינו רפיון המצוות אצל הבנות ביותר אפילו אצל בנות החרדים לפי שאין להן מושג כלל מהיהדות. ואשר אומר הטוען מדברי חכז”ל כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות, אני אומר שזה היה רק בימים מקדם שלא היתה חכמה לאשה אלא בפלך [יומא דס”ו ע”ב] ונצרו רק את דלתות ביתן ומהחיים החיצוניים לא ידעו מאומה... אבל עתה שכל מיני תפלות עצמם לומדים עמהם למה יגרע לימוד התורה מלימודים אחרים.

לעזרתו של הרב לנדא בא מאיר הורוביץ, שהיה במשך שנים הגבאי של התלמוד תורה בקרקוב והציע 'כי יקבעו בכל עיר בתי ת"ת עבור בנות העניים והעשירים יחד. שמה ילמדו אתהן את התפלות והברכות והדינים הנחוצים לחיי האשה הישראלית, גם לשון וכתב עמים למען תחונכנה ברוח היהדות ולא יצטרכו לדפוק על פתח בתי הספר אשר לזרים'.

לשמע הדברים הללו קרא הרב רבינוביץ: 'אף המנהג הזה הם באים להנהיג בישראל, תלמוד תורה לנערות, חס ושלום! היה לא תהיה'. איש מן הנוכחים האחרים לא העז להיראות בקרב באי הקונגרס כמתון מדי לנוכח הקריאה הזאת, וההצעה לתקן את חינוך הבנות נפלה. בהמשך הועלתה הצעה לחבר עבור נערות ספרים על תולדות ישראל וגדולי ישראל, הצעה שבעקבותיה המליץ הרב לנדא לתרגם לכמה משפות המדינות השונות את הספר חורב של הרב שמשון רפאל הירש וכן את סיפוריו של מרקוס להמן, כך שלנערות תהיה ספרות הראויה לקריאה.²⁵

ניסיון נוסף לתקן את חינוך הבנות נעשה בשנת 1904 עם ייסודה של "אגודת ישורון". מי שהגה את רעיון האגודה היה הרב שלום מרדכי שבדרון (המהרש"ם, 1835-1911), רבה של בז'אן וסמכות תורנית ידועה. לצידו עמדו גם שניים נוספים: יצחק וובר מקולומיאה ויוסף זליגר מסניאטין. אגודה זו שמה לה למטרה לתקן הן את חינוך הבנים והן את חינוך הבנות, וכך נאמר, בין היתר, ב"קול קורא" הראשון שהיא פרסמה:

עד מתי נסבול בדומיה כי יגדלו נערינו בלא תורה ומצוות, בלא דת ומשא נפש, בלא תרבות ומלאכה, בלא דרך ארץ וטוב טעם... בת ישראל תלמד ספר ולשון פולין, ספר ולשון אשכנז, ספר ולשון צרפת

25 ראו: י"א גוטמן (ליקט), מקיץ נרדמים, פיעטרקוב 1904, עמ' 51-57. למרות ההחלטה הזאת בחרו יותר ויותר הורים אורתודוקסים ללמד את בנותיהם תורה, ראו דברים שכתב עיתון "מחזיקי הדת": 'הנה כאשר הציע אחד הרבנים באסיפת הרבנים בקראקא לעשות בתי ת"ת לבנות ישראל העניות כי תלמדנה בילדותן סדר התפלה והדינים הנחוצים לדעת לכל בנות ישראל, נדחתה ההצעה בטענת "חדש אסור מהת". ועתה איך יראים וחרדים ילמדו בנותיהם תורה למרות אזהרת חז"ל... ואם יאמרו האבות כי יאבו להלעיטן בלימודי קודש למען הפג מעט את הרושם החם שעשו על לבותן לימודי חול, טועים המה. מלבד שאין בזה כדי לצנן את האש של גיהנם שכבר אחזה בהן, ואדרבא, עוד המה מציקים שמן על המדורה... טוב יותר כי ירגילון בספרי מקרא כמו "מנורת המאור" "עת לעשות" "שמחת הנפש", ספרים כאלה שכבר ראינו פעולותיהם שהכניסו מעולם זרם של יראת שמים, תום וצניעות...', קול מחזיקי הדת, גליון 7, 4.11.1904.

וכו' וכו', היש לה גם מושג קל מהיהדות? הזאת תהיה אם יהודיה, אשר תעניק את יונקה את רוח ישראל וחי ישראל? האם לא יוליך המצב המר והרע הזה את היהדות כלה, את עמנו ואת תורתנו יחדיו, לשאול תחתית וכליון חרוץ ח"ו?... תקותנו, כי יחפשו וגם ימצאו הנאספים דרכים ומכשירים להשיב את התורה לתחיה בכל הפרטים הנוגעים לדת, ובתוכם יבוקש פתרון לשאלת החנוך, לגדל את בנינו ואת בנותינו לתורה ודרך ארץ...²⁶

תכניותיה של אגודת "ישורון" לא יצאו אל הפועל. בעקבות ההתקפות על ה"קול קורא" חזר בו הרב שבדרון ממעורבותו, וללא סמכות רבנית ממילא לא היה לה סיכוי להצליח. ההתקפה הראשונה הופיעה על דפי העיתון "מחזיקי הדת":

סימן מובהק הוא בכל דבר חדש שמביא הזמן בבית יעקב, אם טוב וכשר הוא בעיני כל יראי ה' אז בלי ספק דבר טוב נמצא בו ונצוץ קדוש בוער ממנו. אך אם המשכילים מתנפלים עליו בהשתפכות הנפש ובהתרוממות הרוח, הדבר הזה צריך בדיקה וישוב הדעת. אות הוא כי שמחה זו עליזות השכרון היא, שמחה של הוללות המרעשת, צורבת את אזן יראי ה', ואפילו אם מחולל הרעיון איש צדיק תמים בדורותיו הנה איש שכונתו בלי כל ספק לשם שמים, מכיון שהערהו בכלי לא טהור [עיתון "המצפה"] ודרך צנורות בלתי טהורות אין בו ברכה...

הן אמנם ה"קול קורא" לא נשלח לנו למראה עינינו. אולם הוא מבטיח כי מר בר רב אשי, הגאון הגדול מבערזאן נ"י חתום עליו ואם אמת הדבר כי הוא בעצמו ובכבודו המחולל והמוליד את הרעיון הזה, ואשר חלילה לנו להרהר אחר הרב הגאון החסיד בכהנה הזה,

26 ראו: 'אגודת ישורון', המצפה, גליון 10, 17.6.1904. ייתכן שלמעורבותו של המהרש"ם היה גם רקע אישי, ראו דבריו של אחד ממכריו: '... מורי זה נסע עמי בקיץ תרס"ב למהרש"ם ונסמכתי ממנו בסמיכת חכמים... בבית מהרש"ם היתה אז נכדתו דבורצי ומהרש"ם הזמין את חתנו זיידמאן, בעל האחוזה סיריפיניץ אצל הורודנקה ודבר על לבו שיקח אותי לחתן. אך העלמה מיאנה בי, כי הייתי במלבושי חסיד וחסר ידיעות חולניות [השכלה כללית]'. ראו: ח' בלאך, מהרש"ם – הפוסק האחרון, ברוקלין תשי"ד, עמ' 4. אזכור למעורבותו של זליגר ב"אגודת ישורון" ראו: מ' לייטר, 'אישיות רבגונית', בתוך לאה זליגר (עורכת), כתבי הרב ד"ר יוסף זליגר, ירושלים תר"ץ, עמ' 22–25, ובמיוחד עמ' 24.

שכבר ראינו כי כבוד התורה וכבוד שמים מאד יקר וקדוש לו, ואולם
 כחד לא נוכל בכל זאת כי הזיווג שנזדווג לו איננו עולה יפה.²⁷

המצב המיוחד בגליציה, אשר שם היה לכל פלג בחברה היהודית עיתון משלו, הפך כל מחלוקת וכל רעיון חדש לשערוריה ציבורית. הדבר הזה הרתיע רבנים רבים מלהירתם לפתרון בעיות סבוכות כמו שאלת חינוך של נערות, ובמיוחד לאחר הניסיונות הכושלים של קונגרס הרבנים ואגודת "ישורון". כך נותרה העיתונות היהודית הבמה היחידה שנושא חינוך הבנות המשיך להיות נדון בה מכל הכיוונים, תפקיד שהיא לקחה על עצמה ברצון. בכלל, עיתונות התקופה ראתה את עצמה כעין נביא העומד בשער ומוכיח את החברה על תחלואיה, עד שעיתון "המצפה" אף הכריז: 'בכל יום ויום בת קול יוצאת מהעיתונות ומנהמת על עלבונה של תורה ואין שומע לה'.²⁸

העיתונות לא הסתפקו רק בפובליציסטיקה. באחדים מהם הופיעו גם "פיליטונים", סיפורים מהווי התקופה שדנו בנושא חינוך הבנות אגב יצירות ספרותיות. כל הדברים הללו נעצרו בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, כשאת העניין הציבורי תפסו בעיות הקיום היום-יומי. אבל, בשנת 1917, עוד לפני סיומה הרשמי של המלחמה, נעשה מעשה. הדבר היה כאשר שרה שנירר (1883–1935), בת קרקוב, החלה בצעדים ראשונים למתן שיעורים מסודרים בדת היהודית לבנות.²⁹ אחרי 17 שנים שבהן לא ירד הנושא מסדר היום, כשהכל מצפים לשינוי שיבוא מן ההנהגה הרבנית, החלה שנירר בביצוע המלאכה מלמטה, מן השטח עצמו.³⁰

27 'אגודת ישורון', קול מחזיקי הדת, גליון 26, 1.7.1904. מעניין להוסיף כאן רמז בנידון: 'יש שיצא [המהרש"ם] מארבע אמותיו של הלכה וניסה להעמיד רשת של בתי אולפנא לתורה בגליציה בשם "ישורון", אבל מצא שהניחו לו אבני נגף על דרכו...'. ראו גם דברים דומים שנכתבו בשמו של המהרש"ם לרב מאיר יונג בשנת 1907 בעניין הקמתה של "אגודת חרדים": '... אולם לאשר נפשו יודעת מאד כי במדינתנו, מדינת גליציה, נתפרדה החבילה בין כת היראים, ואם זה בונה זה סותר, וכבר נסה [המהרש"ם] באלה כאשר החל לייסד דגל ישורון...'. מ' לייטר, 'קיום אחדים לדמותו של המהרש"ם', אור המזרח, חוברת ג-ד (מה-מו), תשכ"ד, עמ' 10-15, ובמיוחד עמ' 13-14.

28 ש' שמיר, 'לשאלת החנוך', המצפה, גליון 51, 22.12.1905. המאמר עוסק בשאלת ה"חדרים".

29 ראו: D. R. Weissman, 'Bais Ya'akov - A Women's Educational Movement in the Polish Jewish Community: A Case Study in Tradition and Modernity', Unpublished master's thesis, New York University 1977.

30 ויסמן ואחרים הולכים בעקבותיהם של סופרים חרדים, ומתארים את הסיפור המסופר ביומנה של

מעדותה של שרה שנירר עולה אמנם, שכאשר היא הלכה בלוויית אחיה לעיירת הנופש מרינבאד כדי לקבל את ברכתו של הרב יששכר דוב רוקח, האדמו"ר מבלז, כתב אחיה "קוויטל" לרבי בזו הלשון: 'זי וויל מדריך זיין די יידישע טעכטער אין יידישן וועג [היא רוצה להדריך את הבנות היהודיות בדרך היהודית]'. על הדברים הללו השיב הרבי מבלז: 'ברכה והצלחה', מילים שהיא שמעה בעצמה ואף נתמלאה בעקבותיהם בהתלהבות יתירה.³¹ אבל, המלים הטעונות "בית ספר" או "תלמוד תורה" לא נזכרו בפגישה הזאת, וקשה להניח שהרבי עמד על כוונותיה המדויקות. קשה גם לדעת האם הערפול הזה היה מכוון, אך מכל מקום, הוא בוודאי לא הזיק.

נראה ששרה שנירר חבה את הצלחתה, וכך היא בעצמה מספרת, גם לעזרתה של "רבנית צעירה" מבית צאנז, נכדתו של הרב חיים הלברשטאם, בעל ה"דברי חיים" ומייסד שושלת צאנז.³² מעורבותה של רבנית משושלת צאנז בהקמת מסגרת

שנירר בדבר השפעת דרשתו של הרב פלש בשבת חנוכה בווינה, בעת שהתה שם עם משפחתה בפרוץ המלחמה, כמאורע מכונן בהחלטתה להירתם להקמתו של בית ספר דתי לנערות. ראו שם, עמ' 48-50. ראו גם מ' פרידמן, 'האישה החרדית', בתוך 'עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, קובץ מחקרים בין-תחומי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 273-290 ובמיוחד עמ' 276-278. עם כל חשיבותו של סיפור זה בביוגרפיה האישית של שנירר, חשוב לזכור כי בפרוץ המלחמה היא הייתה כבר בת 31, וקרוב לוודאי שהייתה מודעת לדיונים הציבוריים בנושא חינוך הבנות שהתנהלו בסביבתה. שנירר לא הייתה צריכה להרחיק לוינה כדי לשמוע כי גם לנשים יש מקום בחיים הדתיים, שהלא דברים דומים נשמעו בגליציה לפחות משנת 1900. גם אם הדרשה בווינה ריגשה את שנירר, בפרט בגלל המעמד שבו היא נישאה, יש לזכור כי הקרקע להקמת בתי ספר דתיים לבנות הוכשרה כבר בגליציה על ידי העיתונות היהודית. לשנירר שמורה הזכות של ה"מוציאה אל הפועל" של חינוך דתי פורמלי לבנות, אבל לא של "הוגת הרעיון" שכפי שראינו, טוו אותו רבים וטובים במשך קרוב לשני עשורים.

31 ראו: ש' שענירער, גיזאמלטע שריפטן, לאדזש תרצ"ג, עמ' י"ד. שנירר מספרת כי כאשר היא העלתה את רעיון הקמתו של בית ספר לבנות לראשונה בפני אחיה, הוא הגיב ואמר: 'צו וואס טויג דיר זיך ארומשלאגן מיט פארטייען [לשם מה שווה לך להתקוטט עם מפלגות]?', שם, עמ' י"ג-י"ד. כלומר, ברור היה לשניהם שנושא החינוך לבנות כרוך בפוליטיקה לא מעטה. זאת ועוד, ניתן לשער שהבחירה ברבי מבלז לא הייתה רק תוצאה של היות אחיה של שנירר אחד מחסידי. הרבי מבלז היה דמות מרכזית באורותודוקסיה הלוחמת המאורגנת ב"מחזיקי הדת" וקבלת הסכמתו הייתה גם מהלך פוליטי נבון. על מעמדו של הרבי מבלז ראו דברים שנכתבו בעניין אחר בשמו של המהרש"ם: 'וכל עוד שלא תשיג ידו הסכמת הה"צ מבעלזא, לא יצא הדבר מכח אל הפועל ולמה זה ניגע לריק', לייטר (לעיל, הערה 27), עמ' 14.

32 'איך בין נישט אליין... צווי מענטשן... האבן אויך איינגיזען די גרויסע וויכטיקייט פון דער שול און העלפן מיר צו, וויפל זיי קענין. די ערשטע איז גיווען די יונגע רבנית האלבערשטאם אן-אייניקל פון

חינוכית לנערות לא הייתה מקרית. בית צאנז נפגע יותר מכל שושלת חסידית אחרת מן הבעיות שנבעו מחינוך הבנות. הדבר החל כאשר שמחה קלוגר, בתו של ר' משה הלברשטאם, נכד למייסד שושלת צאנז, שהתגוררה עם משפחתה בפודגורז'ה שבקרקוב, נהגה כמקובל במשפחות עשירות והעניקה גם היא לבנותיה חינוך כללי משובח. חיה קלוגר, הבת הבכורה, סיימה את לימודיה בשנת 1908 באחת משלוש הגימנסיות הקלאסיות לנערות בקרקוב.³³ אבל, עוד טרם סיום לימודיה השיאו אותה הוריה לבחור חסידי, וציפו, כנהוג, שהיא תפסיק את לימודיה לאחר נישואיה. קלוגר הייתה איתנה בדעתה לסיים את הלימודים, והיא ניגשה אל בחינות הבגרות בגימנסיה ללא ידיעת הוריה. כשהוריה גילו כי היא נרשמה לאוניברסיטה היגלונית בקרקוב הם החליטו למנוע זאת ממנה בכל דרך אפשרית, אך כדי להפיס את דעתה, הסכימו לסידור גט בינה לבין בעלה.

באוגוסט 1909 ברחו חיה מבית הוריה יחד עם אחותה הצעירה, תלמידת גימנסיה גם היא. הן הסתתרו במנזר ומשם הגישו כנגד הוריהן תביעה משפטית ודרשו לאפשר להן להמשיך את לימודיהן, לממן את הלימודים הללו וכן מגורים מחוץ לבית משפחתן.³⁴ אחרי כמה ניסיונות שנכשלו, הן זכו בתביעה בעזרתו של בית המשפט העליון בווינה. כדי לוודא שההורים ימלאו את כל הדרישות הללו, אף מינה בית המשפט עבורן אפוטרופוס.

³³ דברי חיים' זצ"ל פון סאנדז [אינני לבדי. שני אנשים... נוכחו גם כן בחשיבותו הרבה של בית הספר וסייעו בידי עד כמה שיכלו. הראשונה היתה הרבנית הצעירה הלברשטאם, נכדתו של ה'דברי חיים' מצאנז], ראו: שענירער, עמ' י"ד-ט"ו. שנירר ממשיכה ואומרת כי רבנית זו שכנעה הורים לשלוח את בנותיהם לבית הספר של שנירר והקדישה כל רגע פנוי לביסוסו.

³⁴ שמה הפולני - אנה קלוגר - אף מופיע בין רשימת הבוגרות, ראו: R. Dutkova, *Żeńskie gimnazja* Krakowa w procesie emancypacji kobiet (1896-1918), Kraków 1995, p. 96. בשנים 1910-1918 היוו התלמידות היהודיות 63.63% מן התלמידות בגימנסיה שחיה קלוגר למדה בה, שם עמ' 78. ראו את שמה גם בין הסטודנטים היהודים באוניברסיטה היגלונית: M. Kulczykowski, *Żydzi - studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867-1918)*, Kraków 1995, p. 375.

³⁴ ארכיון המדינה בקרקוב, חטיבת מינהל המשטרה, DPKr 75, 943/10. בדיווח המשטרתי מסופר כי הבנות הסתובבו בחוגים אקדמיים וההורים ניסו למנוע זאת מהן. עורך הדין שלהן היה ד"ר זיגיסמונד מרק, חבר המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בקרקוב. כשהבנות ברחו הן נטלו עמן מבית הוריהן דברי ערך בשווי של 20,000 קרונות כדי לממן את הוצאותיהן.

הסיפור כולו, על שלביו השונים, דווח בהרחבה בעיתונים שראו בו סנסאציה ואף לא הסתירו את תמיכתם הנלהבת בנערות. כותרות כמו: ‘המאבק למען ההשכלה’,³⁵ ‘ילדים כנגד הורים’ או ‘אופרה משפחתית קרקובית’³⁶ ליוו את ההתפתחויות המשפטיות. עיתון “המצפה” המשיך בקו שראה את שורש הבעיה בהיעדר חינוך דתי מסודר לנערות וכתב:

בתי הדין בפודגורזיה ובקראקא דחו בקשתן ועתה הן צועקות לעזרה לפני ביה"ד הגדול בוויין והסוציאליים תובעים משפטן בפרלמנט והסטודנטים עושים דמונסטרציות בשבילן בקראקא, ודברים שבצנעה, שבין אשה יהודית לבעלה, נשאים בפי כל בבתי מרזח ומתפרסמים בכל העיתונים, ושם ישראל מתחלל והאנטישמים מצאו מקום להתגדר בו וחיי החסידים הצנועים היו לשמצה וללעג. ומי גרם כל זה? חוסר בתי ספר לעם [עממיים] טובים ליהודים לבדם, לבנים ולבנות, שכולם יתחנכו במדה אחת ובאופן אחד, כלם, הנערים והנערות, ידעו בשיעור אחד את התורה והיהדות וחכמה ודעת שלא יצטרכו להפריד בתהום רבה בין הבנים והבנות כנהוג אצל החסידים...³⁷

חיה קלוגר סיימה את לימודיה האוניברסיטאיים ואף זכתה בתואר “דוקטור” באוניברסיטה בווינה על חיבור בתחום ההיסטוריה הפולנית. בשנת 1922 היא נישאה ליעקב ברוס, עורך דין יהודי מקרקוב, והייתה למורה בגימנסיה היהודית בקרקוב. מסכת חייה הסוערים הסתיימה כשהיא נרצחה בידי הנאצים בקששובין (Krzeszowice) שליד קרקוב.³⁸

קלוגר היתה צעירה משרה שנירר בשבע שנים, ואין ספק, שסיפורה השאיר את רישומו עליה כמו על בנות דורה האחרות. התחושה כי יש לשנות את המצב הקיים הלכה ונתחדדה, ומה שהכריע לבסוף את הכף היה ההרס הפיזי והרוחני הנורא

Neue Freie Presse (Wien), 30.10.1910, p. 17. 35

טאגבלאט (למברג), גליון 112, 12.6.1910 וכן גליון 204, 2.11.1910. 36

המצפה, גליון 24, 24.6.1910. 37

M. Rympel, ‘Słowo o Żydach Krakowskich w okresie międzywojennym (1918-1939)’, in 38
W. Bodnicki, *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, pp. 555-588, esp. p. 564.

שנותר בגליציה לאחר מלחמת העולם הראשונה. גם אם ההרס הזה לא הגיע לקרקוב, הרי היאוש שנשתרר בעקבות סגירת ה"חדרים", הקלויזים והישיבות, והבריחה ההמונית של יהודים לוינה (כולל משפחתה של שנירר), פתחו פתח לעשייה חדשה.

על האווירה הקשה שנשתררה בעקבות המלחמה, ובמיוחד בכל הנוגע לנערות, יעידו דברים שכתב אחד מן הפליטים הגליצאים:

על כל שעל וצעד שאנו פונים גדולה ההפקרות ורבה העזיבה במחננו. בעברנו ביום השבת ברחובות וסמטאות העיר הממלכה [וינה] מכסה אודם של בושה את פנינו, בראותינו את בנות ישראל פליטות גליציה יושבות ע"י המכונות [של בתי המלאכה]... זהו פרי החינוך הזר והמקולקל שקבלו. הקריאה ב"רומנים" פולנים המלאים דברי זמה ונאוף איננה מעשרת בשום ידיעה מהדת העברית, ואינן יודעות יהדות זו מה טיבה, ומה היא דורשת מהן. היודעת הממשלה הרוסית מה הוא מושג צדק, יושר, אמת, או רחמנות, כך מבינות בנותינו את המושג "יהדות" תורה ודת, ולכן אין בכחן להביא אף אסימון שאין עליו צורה - שכר עבודה בשבת - על מזבח היהדות.

מה אתם אומרים רבותינו שבגולה? הלעיטהו לרשע... ["הלעיטהו לרשע וימות", כלומר, אין מזהירים את הרשעים מפני איסורים, הם לבדם האחראים לגורלם. בבא קמא, ס"ט ע"א]?! אבל היודעים אתם רבותי על מי הוצאתם פס"ד קשה זה? על רובן של בנות ישראל בגליציה, על אמותיהם ומחנכותיהם של בני הדור הבא!³⁹

החולשה ותחושות חוסר האונים של ההנהגה הרוחנית לנוכח החורבן הקשה הקהו מחלוקות וריפו התנגדויות, והם שפתחו בפני שרה שנירר את הדרך לקום ולעשות מעשה. עם כל זאת, דרכה של שרה שנירר לא היתה קלה או פשוטה, כפי שמעידים דברים שכתב הרב יהודה לייב אורליאן שהיה למנהל סמינר "בית יעקב" בקרקוב:

39 ראו: הרב מ' לייטר, בין תקוה ויאוש: (מחשבות פליט), וינה תרע"ו, עמ' ט'.

... הגב' שנירר מצאה ביהדות פולין שדה מרשים, מצב אומלל, מציאות בלתי נורמלית בשטח חינוך הבנות. עד כמה שלא נראה ביצירתה תולדה של רוח המסורת שהיתה חזקה מאד ברחוב היהודי בפולין, את המשך הדורות, אין להכחיש, כי מפעלה הביא בכנפיו **משהו חדש לגמרי** [ההדגשה שלי. ר.מ.]. מלא כלום נולד מפעל עצום, רשת מסועפת של בתי ספר. תנועה חזקה מאד... רק לאחר שהרימה את המסך, החלה היהדות החרדית להבינה, גדולי ישראל ירדו לסוף דעתה. העם ומנהיגיו החלו לרחוש לה אמון רב. אבל גם לאחר שרכשה לה עמדה יציבה בחיי הציבור היהודי בפולין, לא השתחררה עדיין מהקטנות-דמוחין של עסקנים ופרנסי ציבור שניסו להצר את צעדיה ולהגביל את מעופה ואפקה הנרחב. לפעמים בעמדה על משמר התנועה של בית יעקב שחוללה וטיפחה בידים נאמנות, היה עליה לתפוס אומנות הגבר למען הדוף התנגדותם של הורים ועסקנים קצרי ראות לרעיון הנועז של בית יעקב.⁴⁰

אחרי פחות ממאה שנה, ה"רעיון הנועז" של לימוד תורה לבנות במסגרת פורמלית אינו נשמע עוד נועז. הוא התפתח, כפי שניסינו להראות, בעקבות הכניסה ההמונית של נערות יהודיות למסגרות החינוך הכלליות אחרי שנחקק חוק חינוך חובה.⁴¹ הדרישה להנהגת חינוך דתי מסודר לבנות באה, בדרך כלל, מלמטה, כשהעיתונות משמשת לה שופר עיקרי. הכותבים, אנשים ידועים ולא ידועים, כתבו ממצוקת לבם ומהכרתם את הנעשה בשטח והם שהכינו את הקרקע לשינוי הדרמטי ביחס לחינוך הבנות. את השינוי עצמו הביאה בת המקום שרה שנירר, אישה שבחושיה המחודדים ידעה להפוך מצוקה וחורבן למנוף של עשייה ובנייה.

40 י"ל אורליאן 'שרה שנירר – דמות ותכנית', בית יעקב (ירושלים), גליון 10, אדר תש"ך, עמ' 4.

41 הקשר היסטורי זה הוא קריטי להבנת מהלך העניינים בגליציה, שכן בזה נבדלת גליציה ממקומות אחרים כמו, למשל, רוסיה. חוק חינוך החובה האוסטרי, שהיה אחד הראשונים מסוגו באירופה, הוא שהביא בנות יהודיות רבות כל כך לבתי הספר, דבר שעורר לחץ ציבורי מתמשך להנהגת חינוך דתי מסודר עבורן, הרבה יותר מאשר במקומות אחרים. מכאן גם ברור מדוע התעוררה הבעיה בגליציה כבר בתחילת המאה העשרים, וכפי שניתן להיווכח מן המקורות שהובאו לעיל, לא היה לה כל קשר לתנועת ההשכלה היהודית, לסוציאליזם או להצהרת בלפור, כפי שמניחים לפעמים מתוך הכללה גורפת. גם בתוך מה שמכונה "מזרח אירופה" היה לכל איזור ייחוד משלו, שנבע מתוך המערכת החוקית, הלאומית והתרבותית של המקום.

